

*Кудактін Олег  
(Київ)*

**ВІДДІЛ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (ВНМ)  
НКВС ТА ЙОГО МІСЦЕВІ ОРГАНИ (1921–1924 рр.)**

Удосконалення механізмів регулювання міжетнічних взаємин та забезпечення потреб етнічних меншин у сучасній Україні вимагає критичного осмислення та застосування досвіду реалізації етнополітики на її теренах, зокрема функціонування відповідних спеціалізованих органів, що були створені компартійним режимом в УСРР на початку 20-х років ХХ століття. Зокрема це стосується історії функціонування Відділу національних меншин (ВНМ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ. При цьому слід зазначити, що спеціальних досліджень котрі б стосувалися процесу формування, організаційної структури та аналізу основних напрямків діяльності ВНМ. Його функціонування висвітлювалось у працях присвячених історії етнічних меншин у цілому, або ж окремим аспектам цієї проблематики. Варто виокремити дослідження Б.Чирка, Л. Рябошапка, Л. Якубової та інших.

Завершивши підкорення території республіки більшовицький режим в Україні розпочав пошуки оптимальної форми реалізації задекларованих принципів етнополітики. Визначальну роль у системі радянських органів регулювання національних відносин відігравали відповідні секції при Відділі агітації та пропаганди (Агітпропі) Центрального комітету партії, що було логічним виявом панівної у радянській державі парадигми взаємин між її органами та правлячою партією більшовицької імперії. Саме зі створення для керівництва агітаційно-пропагандистською роботою серед різних національних груп бюро, і розпочинався процес тривалого експериментування компартійного режиму щодо вироблення оптимальних форм залучення етнічних меншин до соціально-економічних, політичних та культурних трансформацій.

Після розгляду на засіданні президії ВУЦВКу у квітні 1921 р. питання організації в Україні аналогічного до РСРФР органу з реалізації державної національної політики, було вирішено відмовитися від ідеї створення Народного комісаріату з національних справ та обмежитись утворенням спеціалізованого Відділу національних меншин (ВНМ) у системі Народного комісаріату внутрішніх справ. На НКВС покладалося завдання провести положення через раду народних комісарів<sup>1</sup>. Проте доля Відділу внаслідок його ігнорування, як з боку самого наркомату внутрішніх справ так і решти державних установ, була складною. Уже під час розгляду проекту Положення на засіданні Колегії НКВС у жовтні 1921 р., до нього було внесено низку змін та доповнень. Зокрема, йому було відмовлено у праві на власні друковані органи, а право завідувача Відділом з відома наркома виносити на розгляд ВУЦВК та РНК усі питання, що виходили за межі компетенції НКВС було передане народному комісарові особисто. Якщо проект передбачав для утворення підвідділів на місцях достатнім їх затвердження Відділом, то у затвердженому положенні таке право надавалося лише Наркомату<sup>2</sup>.

Реальної роботи Відділ не проводив і надалі. У доповідній записці на ім'я народного комісара НКВС 24 квітня 1922 р. голова ВНМ констатував, що

„відділ фактично не організований, як такий не існує”. Причиною подібної ситуації він вважав волюнтаризм попереднього керівництва наркомату, яке ставилося до питання про необхідність існування Відділу із власної точки зору, ігноруючи постанову ВУЦВК та ЦК КП(б)У. Однак і після затвердження колегією Народного комісаріату внутрішніх справ у березні 1922 положення про ВНМ, останній виявився недієвим через відсутність нормативно-правової бази, котра б регламентувала механізм формування, права та обов'язки його місцевих органів.

Відсутність юридичного урегулювання діяльності підвідділів національних меншин при відділах управління губернських виконавчих комітетів (ВУГВК) рад блокувала взаємодію з регіонами та проведення низки необхідних заходів серед національних меншин УСРР. Саботаж Відділу з боку ВУГВК, за свідченням його керівників виливався у пропозиції утворення на місцях ефемерних „національних столів, що фактично б не мали жодних прав, нічого б не робили і з якими ніхто не рахувався б”. Аби не допустити перетворення діяльності ВНМ на фікцію, його завідувач І. Сударський вимагав або взагалі ліквідувати відділ як такий, або нарешті організувати на місцях повноцінну мережу місцевих підвідділів та надати структурі можливість ефективно працювати. Оскільки національні меншини склали в УСРР значну частину населення, похищення їх поза радянським впливом загрожувало, на думку Сударського, вкрай негативними наслідками<sup>3</sup>. Аби досягнути успіхів у роботі серед національних груп, необхідно було сформувати із представників пролетаризованої частини населення останніх, успішно діючий спеціальний державний орган та забезпечити відповідні юридичні підстави його діяльності, а саме: негайно затвердити положення про підвідділи нацменшин при губернських відділах управління, із наступною їх організацією у складі секцій окремих етнічних меншин, що мешкали у відповідному регіоні та прийняти постанову про обов'язковість надання попередніх висновків ВНМ НКВС його підвідділів на місцях з усіх питань, що стосувалися нацменшин, не залежно від того яке відомство їх вирішує<sup>4</sup>.

Натомість діяльність Відділу не рухалась з місця. Уже організовані підвідділи при Одеському, Катеринославському та Миколаївському ВУГВК вимагали надіслати Положення, що визначало б нормативно-правову базу їхньої діяльності, інструктивні матеріали та затверджені штати<sup>5</sup>. Гальмування з утворенням підвідділів на місцях до певної міри було пов'язаним із відсутністю відповідних коштів у бюджеті НКВС, у зв'язку із чим наркомат вів переговори з Наркомнацом РСРФР про переведення коштів передбачених у його бюджеті на роботу в Україні. Оскільки Наркомнац у цьому відмовив, то проєктовані штати у 162 співробітника виявилися без джерел фінансування. Засіб виходу із такої ситуації у Відділі національних меншин вбачали у внесенні до бюджету НКВС плану витрат на підвідділи, якнайшвидшому затвердженні поданих штатів та схеми їх розподілу за регіонами<sup>6</sup>.

25 жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердила положення про Відділ національних меншин при НКВС, згідно якого до його завдань належало: забезпечення „братерського співробітництва усіх націй, що проживали на території УСРР; сприяння матеріальному розвитку національних меншин із урахуванням особливостей їхнього побуту, культури і економічного розвитку та загальний нагляд за втіленням у життя національної політики режиму. З метою реалізації зазначених завдань визначалися наступні напрямки роботи Відділу: вживання необхідних заходів до пристосування законодавства, а також розпоряджень

окремих Наркоматів до потреб та особливостей побуту, культури та економіки національних меншин, що мешкають на території УСРР; розробка проектів заходів та постанов у галузі політики та внесення їх до Колегії НКВС для подальшого надсилання у визначеному порядку; нагляд за виконанням усіма установами республіки відповідних статей Конституції, декретів та постанов, що стосуються національних меншин; нагляд за діяльністю різних громадських, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій національних меншин; надання попередніх висновків при реєстрації статутів цих об'єднань; скликання з'їздів представників тієї чи іншої меншини та організація спеціальної комісії для вивчення різноманітних аспектів життя меншин, що проживають на території УСРР, а також видавництво власного періодичного органу; контроль, керівництво, інструктування та спостереження за діяльністю місцевих органів національних меншин.

Усі народні комісаріати, інші центральні установи УСРР та їхні місцеві органи були зобов'язані свої постанови та розпорядження, які стосувалися нацменшин видавати лише за погодженням із Відділом та його місцевими підвідділами<sup>7</sup>.

На чолі ВНМ стояв завідуючий, що призначався народним комісаром внутрішніх справ. Він очолював Раду нацменшин та керував роботою останньої і Відділу у цілому. Окрім того завідувач мав виносити усі питання на засідання колегії Наркомату. До Ради входили голова (завідувач ВНМ) та завідувачі окремими центральними підвідділами. Згідно з положенням таких було утворено три (єврейський, німецький та польський), решта могли створюватися постановою колегії НКВС за поданням Ради нацменшин. Роботою серед етнічних спільнот, що не мали своїх підвідділів мали керувати окремі інструктори. Варто зазначити, що підвідділи та інструктори мали координувати всю роботу серед відповідної національної меншини<sup>8</sup>. Для ведення справ Відділу, обслуговування Ради, підготовка справ на обговорення Колегії утворювався секретаріат, а для збору, систематизації та опрацювання матеріалів з економічного, політичного та культурно-побутового життя нацменшин, видання газет, журналів, інформаційних видань та інших видань Відділу та його органів на місцях – інформаційно-статистичний підвідділ<sup>9</sup>.

Суттєво відрізнялося положення від попереднього у частині щодо своїх місцевих органів. Так згідно статті 10 підвідділи при відділах управління губернських виконавчих комітетів (ВУГВК) мали на меті координацію роботи серед нацменшин відповідної губернії. У повітах де проживала значна кількість етнічних меншин за поданням завідуючого підвідділом ВУГВК могли призначатися уповноваженні у справах цієї національності. Губернські підвідділи отримували й право утворювати, затверджувати Відділом, національні секції у відповідності із наявними на території губернії етнічними групами<sup>10</sup>. Завданням губернських підвідділів ставало проведення усіх постанов і розпоряджень ВНМ НКВС та його центральних національних підвідділів, нагляд за виконанням постанов центральної влади, що стосувалися національних меншин на місцях; участь спільно з рештою радянських установ у роботі з питань, які стосувалися національних меншин, котрі мешкають у відповідній губернії. На чолі підвідділів при ВУГВК стояли завідувачі, призначувані завідувачами відділів управління. Як і у попередньому положенні було передбачено функціонування при очільниках підвідділів дорадчого органу – Народи завідувачів окремими секціями<sup>11</sup>.

Надаючи особливої ваги успішності діяльності на місцях, добре усвідомлюючи, що аби виконувати покладені на Відділ функції необхідно працювати у середовищі етнічних меншин, керівництво ВНМ постійно шукало шляхів встановлення контактів та отримання підтримки з боку завідуючих ВУГВК, які за висловом І.Сударського все ще „опиралися створенню підвідділів національних меншин, а там де вони й були організовані, не могли працювати внаслідок пасивного ставлення з боку губернських відділів управлінь до покладених на них функцій”<sup>12</sup>.

Певних зрушень у цій справі було досягнуто внаслідок активної участі керівника Відділу у нараді завідуючих ВУГВК, на якій по його доповіді було прийнято рішення щодо необхідності здійснення низки важливих заходів, серед яких: посилити роботу Відділу національних меншин НКВС та у найкоротший термін таки організувати при ВУГВК підвідділи з інструкторським апаратом; запропонувати Наркому увійти з проханням до відповідних інстанцій щодо пришвидшення затвердження штатів та бюджету ВНМ<sup>13</sup>.

На ще не сформовані остаточно місцеві органи Відділу національних меншин покладалася низка завдань спрямованих на зміцнення режиму, популяризацію його національної політики та протидію нелояльним силам у середовищі етнічних меншин. Зокрема вони мали переконувати останніх у тому, що існує „дійсна рівність усіх національностей УСРР”, здійснювати посередництво задля ліквідації будь-яких зіткнень на економічному чи культурному ґрунті, ліквідувати у зародку будь-які спроби „буржуазних груп” організуватись на національній основі; особливу увагу їм слід було зосередити на роботі серед етнічних спільнот прикордонних губерній, де вони проживали компактними групами<sup>14</sup>.

Низку показових позицій, що розкривали принципи, якими мав керуватися Відділ нацменшин при НКВС було викладено у доповіді І. Сударського на цій нараді. Він, виходив з того, що за радянської влади та диктатури більшовиків немає і не може бути національного гноблення, а відтак не може бути й національної боротьби. Будь-які дискусії про захист інтересів та прав тієї чи іншої національної спільноти, прагнення до організації має під відповідними гаслами, ним вважалися замаскованою боротьбою проти диктатури. Пролетаріат зовсім не зацікавлений у розпалюванні міжетнічних протиріч чи зміцненні окремішності, захисті „чиїхось національних інтересів, на які, – твердив Сударський, – у радянській республіці ніхто і ні у якій мірі не посягає”. Метою діяльності ВНМ мало стати залучення етнічних спільнот до проєктованих більшовиками культурних та економічних трансформацій<sup>15</sup>.

Зазначимо, що для виконання надзвичайно розлогих завдань, які ставились перед Відділом нацменшин до Центральної штатної комісії при Наркоматі праці було подано проєкт потужного місцевого апарату із 72 співробітників, згідно з яким передбачалося виділення 2–6 уповноважених у повітах. Найбільшими мали стати апарати таких губерній: Одеської – 13 осіб: 3 – завідуючі єврейською, німецькою та польською секціями; по 1 уповноваженому єврейської та німецької секцій у Тираспольському, Вознесенському, Миколаївському та Херсонському повітах та євсекції у Єлизаветградському); Катеринославської – 12 осіб: завідуючі тими ж секціями, інструктори по роботі серед євреїв та німців, уповноважені відповідних секцій у Криворізькому, Олександрівському та Бердянському повітах; Донецької – 10 осіб: завідуючі та інструктори єврейської і німецької секцій та по 1 уповноваженому відповідних секцій у Таганрозькому і Маріупольському повітах, китайський інструктор);

Волинської – 10 осіб: завідувачі єврейською, німецькою та польською секціями, єврейського та польського інструкторів та уповноважених усіх трьох секцій у Новгород-Волинському, і за винятком німецької – у Староконстантинівському; Київської – 9: завідувачі та інструктори єврейської та польської секцій, по 1 уповноваженому євсекції в Черкаському, Уманському та Бердичівському повітах, а у останніх двох ще й польських; Подільської – 8 осіб: завідувачі єврейською та польською секціями та їх уповноважені у Проскурівському, Могилів-Подільському та Кам'янець-Подільському повітах<sup>16</sup>.

Значно меншими проектувались штати підвідділів у Лівобережних губерніях: Чернігівській, Полтавській та Харківській. У перших двох пропонувалось виділити завідувачів, інструкторів євсекції та її уповноважених у Конотопському, Глухівському (Чернігівська губернія) та Кременчуцькому (Полтавська) повітах. У столичній, Харківській пропонувалось обмежитись лише двома завідувачами секцій (єврейської та польської). Загалом проект передбачав 72 співробітника, із яких – 32 єврейської секції, 15 – німецької, 19 – польської та 1 для китайців Донбасу<sup>17</sup>.

Проте, навіть ці штати не були затверджені протягом усього часу існування Відділу, хоч і були в основному сформовані. Не чекаючи затвердження останніх, циркулярним листом від 8 листопада 1922 р. було визначено так звані „тимчасові штати” із 22 осіб, у більшості – завідувачів секціями: єврейської у всіх губерніях, німецької у Катеринославській, Харківській, Подільській та Волинській та інструкторів із китайських (Донецька губернія) та литовських (Донецька і Одеська) справ<sup>18</sup>.

Діяльність відділу, що розгорнулась лише наприкінці 1922 – початку 1924 рр., наштовхувалась на подальше ігнорування з боку більшості не лише державних установ, але й структурних підрозділів НКВС, губернських відділів управління виконавчих комітетів. Працювати його співробітникам доводилось за умов незатверджених штатів та бюджету, невизначеного до нього ставлення з боку НКВС та піднятої у другій половині 1923 р. дискусії щодо зміни підпорядкування Відділу. Не вдалося виконати навіть планів мінімального забезпечення підвідділів у губерніях кадрами (станом на жовтень 1923 р. було по 1 співробітнику у 7 губерніях (крім Харківської та Чернігівської, де вони були взагалі відсутні)<sup>19</sup>.

Відтак уся діяльність Відділу зводилась до спостереження за діяльністю релігійних та інших організацій національних меншин, розгляду їх статутів та надання щодо них попередніх висновків (за I.X.1922 – I.X.1923 – 17). За участі ВНМ через „недоречність існування” було ліквідовано усі єврейські самооборони у прикордонних губерніях та кілька громадських організацій німців і євреїв „за недотримання статутів”, проведено аналіз діяльності Спілки китайських робітників у Донбасі. Іншим напрямком роботи у цей час стало проведення низки конференцій: єврейської безпартійної у Києві; шести повітових німецьких та трьох єврейських<sup>20</sup>.

За умов відсутності налагодженого губернського апарату широко застосовувалися відрядження співробітників Відділу з метою ознайомлення з ситуацією на місцях, зокрема станом німецького, польського та китайського населення у західних (Волинська, Подільська) та Донецькій губерніях. Найбільших успіхів було досягнуто у роботі серед євреїв та німців, серед поляків вона була у значно гіршому стані. Зокрема відділом було відпрацьовано проект змін постанови ВУЦВК та РНК від 29 травня 1923 р. „Про єдиний сільськогосподарський податок” з метою захисту інтересів населення містечок

(переважно євреїв). Системним стало підняття питання про неправильне застосування місцевою владою земельного Кодексу до німців-колоністів та євреїв-землеробів, а через судові органи розглядалися подання про повернення майна погромленим євреям. Спеціально створеною комісією, спільно із єврейським відділом Наркомнацу РСРФР було урегульовано питання щодо перебіжчиків і євреїв-виселенців, котрі прибували із Польщі до СРСР<sup>21</sup>.

Напрямки роботи місцевих підвідділів нацменшин при ВУГВК визначалися „Приблизною схемою щомісячного звіту” завідувача відповідного підвідділу, розробленого ВМ та виданого за підписами вищих посадових осіб НКВС 12 січня 1923 р. Важливою була наявність під ним підписів не лише замісника наркома Черлунчакевича, але й начальника адміністративно-організаційного управління (АОУ), що мало надати „схемі” більшої ваги в очах очільників ВУГВК<sup>22</sup>. У звіті потрібно було відображати умови, у яких доводилося працювати підвідділу та його національним секціям, ефективність зв'язку із повітами; перелік та зміст вирішених питань, проведених заходів та виконаних розпоряджень Відділу та центральних національних підвідділів. Необхідно було надавати інформацію про ефективність взаємодії місцевих підвідділів та їх нацсекцій з рештою радянських органів, щодо вирішення поданих туди запитів, звернень, подань, як національними організаціями, установами, так і приватними особами. Ставилась вимога інформувати центр про результативність вирішення зазначених питань. Завідувачі підвідділами на місцях мали повідомляти про успішність діяльності зі створення Народ та спеціальних комісій, а також участі у нарадах і комісіях решти місцевих відомств<sup>23</sup>.

Необхідним напрямком діяльності вважалась участь регіональних органів нацменшин у розробці та контролі за дотриманням місцевого законодавства, у частині, що стосувалася прав етнічних груп. Ставилось завдання уважно спостерігати та інформувати центр щодо темпів зростання культурних установ кожної окремої етнічної спільноти; визначати ступінь „ураженості” останніх націоналізмом та інформувати Відділ і центральні підвідділи чи існують серед них небажані для режиму партії або громадські організації та яким чином (у разі свого існування) вони впливають на відповідні спільноти; чи помічаються на місцях національні протиріччя і у чому знаходять свій вияв<sup>24</sup>.

Необхідно було також з'ясувати: чи існує серед меншин відповідної місцевості прагнення до еміграції з УСРР; чи організовані у волостях, селах, колоніях, селищах та містечках національних меншин виконавчі комітети та ради і яким є їхні склад; чи створені там комітети незаможних селян, якою є їхня кількість та соціальний склад; яким є ставлення членів КНС етнічних меншин до колективізації, участі у зборі продподатку, боротьбі з бандитизмом, посівній кампанії, діяльності радянських органів, земельних, культурно-просвітніх та подібних закладах і організаціях; чи організовані у колоніях, волостях та містечках із переважаючим населенням нацменшин Комітети взаємодопомоги (КВД), якими є темпи росту останніх та їхньої діяльності; які напрямки радянського будівництва особливо зачіпають інтереси селянства етнічних меншин: земельна реформа, адміністративно-територіальний поділ чи щось ще. Що із них найбільше, та які заходи вживаються для урегулювання означених проблем; чи помічається прагнення працюючого населення національних меншин у містечках та містах до землеробства; чи існує тенденція зростання національних землеробських та виробничих колективів і артілей, і яких саме. Які масштаби оброблюваної ними площі. Чи отримують вони від

праці основне джерело доходу. Чи зустрічають колективи перешкоди у процесі свого створення та розвитку і у чому саме<sup>25</sup>.

Як бачимо, на місцеві підвідділи при ВУГВК покладались надзвичайно широкі та багатопланові завдання, що мали на меті створення системи тотального контролю за найрізноманітнішими аспектами життя етнічних меншин, але й першу чергу тими, від яких більшою або меншою мірою залежала успішність не лише реалізації соціальних, політичних, культурних та етнонаціональних перетворень, але й у кінцевому результаті, залежало саме існування компартійного режиму на території багатонаціональної республіки.

Варто зазначити, що розлогі вимоги зазвичай або взагалі не виконувалися або ж виконувались лише частково. Так у липні 1923 р. у доповідній записці заступнику наркома НКВС Черлунчакевичу Відділ нацменшин просив забезпечити виконання розпорядження НКВС, за його ж підписом від 12 січня про обов'язкове включення в схему щомісячного звіту завідуючих ВУГВК інформаційної доповіді про роботу підвідділів нацменшин. За свідченням ВНМ за червень 1923 інформація надійшла лише із чотирьох губерній (Катеринославської, Одеської, Полтавської та Донецької), що у результаті гальмувало роботу ВНМ у цілому. Циркуляри Відділу проігнорували завідуючі Подільського та Волинського ВУГВК<sup>26</sup>.

Проте навіть накопичені, часто з колосальними труднощами недоукомплектованими та ігнорованими у регіонах, підвідділами нацменшин, окремими секціями відомості зазвичай не сприяли зростанню авторитету Відділу як такого. Зокрема інформація про чисельність національних меншин зібрана у низці губерній та систематизована центральними органами ВНМ не була навіть узята до уваги при складанні етнографічної карти УСРР, що проводило адміністративно-організоване управління (АОУ) НКВС. На думку завідуючого Відділом нацменшин останнє узагалі мало обмежитись лише технічним виконанням справи, залишивши керівну роль ВНМ. Натомість АОУ системно ігнорував Відділ нацменшин та його компетенцію, навіть не узгоджуючи з ним свої циркуляри, що стосувалися етнічних меншин, або залучаючи при потребі до своїх проєктів (зокрема й розробки карти) окремі підвідділи ВНМ на місцях без згоди його центральних органів<sup>27</sup>. На думку керівництва Відділу подібні дії структурних підрозділів самого Народного комісаріату внутрішніх справ сприяли відсутності бажання рахуватися з ним решти центральних та місцевих державних органів, що „начебто не знали про існування” ВНМ НКВС. Як приклад наводився затверджений РНК статут „Сільськогосподарської спілки голландських вихідців на Україні”. Ігнорування позицій Відділу національних меншин, у таких питаннях блокувало виконання ним своїх завдань та підривало його авторитет у середовищі організацій, із якими йому потім доводилось працювати<sup>28</sup>.

У другій половині 1923 р. активізувалася боротьба щодо подальшої долі Відділу національних меншин. Вона підсилювалася неврегульованістю становища його місцевих органів і насамперед невизначеністю фінансування відповідних штатів. На засіданні Штатної комісії при РНК 23 серпня 1923 р. було прийнято рішення відтермінувати утворення регіональної мережі ВНМ до нового бюджетного р.. Це знову пояснювалось відсутністю фінансових надходжень від Наркомнацу РСРФР, по лінії якого мала проводитись робота серед етнічних меншин в Україні. Що ж стосується 1923–1924 рр., то перед управлінням Народного комісаріату фінансів ставилось завдання з'ясувати звідки будуть фінансуватись витрати на утримання мережі Відділу на місцях,

із цікавим і водночас показовим формулюванням, „оскільки організація подібного апарату в РСРФР, в організованому сенсі ще не встановлена”. Звичайно діяти за алгоритмом, заданим найбільшою республікою СРСР, місцеве керівництво знайшло вихід у тому, що доручило НКВС надати інформацію про стан цієї справи у решті республік<sup>29</sup>. Спроби перетворення Відділу на підвідділ при адміністративно-організаційному управлінні (АОУ) наштовхнулися на протидію завідувача ВНМ І.Сударського. Останній посилався на те, що Відділ організований згідно постанови ВУЦВК, а відтак і його реорганізація можлива лише за умови скасування останньої<sup>30</sup>. У зв'язку з цим 28 вересня 1923 р. на засіданні колегії НКВС було прийнято рішення „визнати своєчасним передати відділ національних меншин до РНК або ВУЦВК та поставити відповідне питання на розгляд відповідних інстанцій”<sup>31</sup>. Категорично проти виступив лише заступник Наркома внутрішніх справ Черлунчакевич, котрий вважав подібні дії розпорошуванням функцій комісаріату, пояснюючи, що у НКВС все рівно залишається обов'язок інтеграції нацменшин до системи радянської влади<sup>32</sup>.

Незважаючи на розпочатий процес „принципового вирішення питання” щодо його подальшого існування, керівництвом Відділу національних меншин при НКВС було розроблено та розпочато виконання плану на 1923–1924 оперативний рік. Ним передбачалося нарешті завершити організацію національних бюро при президіях губернських та новостворених окружних виконавчих комітетів, провести підбір відповідних співробітників та розробити для них усі необхідні інструкції. Значне місце відводилось статистичній роботі, що передбачала низку складових. Після видання декрету ВУЦВК про рівноправність мов важливим напрямком майбутньої діяльності Відділу було визначено сприяння та спостереження за чітким його виконанням на місцях<sup>33</sup>. Що стосується коригування проведеного без урахування меж компактного розселення етнічних меншин адміністративного районування, то планом роботи ВНМ на 1923–1924 рік передбачалося виявлення причин розриву колишніх німецьких, польських та єврейських волостей; на скільки це впливало на міжнаціональні відносини, з'ясування чи виникають при існуючому територіальному поділі антагонізми і у чому вони знаходять свій вияв. На основі зібраних матеріалів передбачалося поставити у Центральний комітет із районування питання про перерайонування, згідно рекомендацій Відділу<sup>34</sup>.

Передбачалось продовження регулювання діяльності громадських організацій етнічних меншин. Зокрема планувалося розробити низку зразкових статутів різних товариств та об'єднань; налагодити контакти із відповідними радянськими органами щодо реєстрації останніх з метою надання попередніх висновків. Відділ національних меншин і надалі планував сприяти радянським органам у встановленні контролю за діяльністю релігійних громад і синагог, аби „не давати їм можливостей привласнювати недозволені їм функції”. А також вести боротьбу (у контакті зі спеціалізованими органами) з нелегально діючими організаціями на території УСРР<sup>35</sup>. Зазначимо, що повноцінне виконання Відділом досить амбіційного, як для умов, у яких він розроблявся, плану виявилось неможливим через процес його реорганізації, що інтенсивно тривав узимку 1923–1924 рр. 3 січня 1924 р. секретар ВНМ Гольдберг надіслав до підвідділу національних меншин Агітпропу ЦК КП(б)У проект положення про Відділ національних меншин при ВУЦВК з пропозицією внести необхідні виправлення та додатки<sup>36</sup>.

Як бачимо, Відділ у справах національних меншин при Народному комісаріаті освіти було створено з метою забезпечення умов інтеграції іноетнічних



спільнот до проектованого радянського інтернаціоналістичного суспільства, основою якого мала стати ідея „братерства усіх націй” задля побудови нового соціалістичного суспільства. Створений, як замітник російського Наркомнацу, Відділ виявився недієздатним у специфічних умовах України. Невизначеність нормативно-правової бази його функціонування, відсутність усвідомлення потреби у його функціонуванні серед керівництва місцевих відділів управління при губернських виконавчих комітетах, відсутність чітко визначених джерел фінансування необхідного для успішної роботи місцевого апарату, блокували будь-які спроби керівництва структури ефективно виконувати свої завдання. З ліквідацією у РСРФР Наркомнацу виявилось, що побудова системи органів для роботи серед етнічних меншин втратила існуючий зразок, а відтак місцеві функціонери намагались адаптувати їх до нових імпульсів, які надходили із-за меж республіки. Новою спробою консолідувати реалізацію етнополітичного курсу партії, у значно оновленій 1923 р. формі „коренізації”, стало утворення та діяльність Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК.

### *Анотація*

*У статті на основі архівних документів аналізується процес формування, організаційна структура та основні напрямки діяльності Відділу національних нацменшин при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР у першій половині 20-х років ХХ століття, коли на них було покладено завдання з реалізації етнополітики компартійного режиму.*

**Рецензент:** Лисенко О.Є. – д.і.н., завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

<sup>1</sup> ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2236. – Арк. 83.

<sup>2</sup> Там само. – Спр. 649. – Арк. 10–11.

<sup>3</sup> Там само. – Спр. 2236. – Арк. 100–100 зв.

<sup>4</sup> Там само. – Арк. 101–101 зв.

<sup>5</sup> Там само. – Арк. 4.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> Там само. – Спр. 2236. – Арк. 1.

<sup>8</sup> Там само. – Арк. 2.

<sup>9</sup> Там само.

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Там само. – Арк. 3.

<sup>12</sup> Там само. – Арк. 5.

<sup>13</sup> Там само. – Арк. 6.

<sup>14</sup> Там само.

<sup>15</sup> Там само. – Арк. 4.

<sup>16</sup> Там само. – Арк. 8–9.

<sup>17</sup> Там само. – Арк. 9 зв.

<sup>18</sup> Бюлетень НКВС. – 1922. – № 12. – С. 28.

<sup>19</sup> ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2236. – Арк. 79.

<sup>20</sup> Там само. – Арк. 78 зв.

<sup>21</sup> Там само. – Арк. 79–79 зв.

<sup>22</sup> Бюлетень НКВС. – 1923. – № 2. – С. 4.

<sup>23</sup> ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2232. – Арк. 2.

<sup>24</sup> Там само.

<sup>25</sup> Там само. – Арк. 2 зв.

<sup>26</sup> Там само. – Спр. 2236. – Арк. 30.

<sup>27</sup> Там само. – Арк. 54.

- <sup>28</sup> Там само. – Арк. 54 зв.  
<sup>29</sup> Там само. – Спр. 2237 – Арк. 58.  
<sup>30</sup> Там само. – Спр. 2238. – Арк. 42–46.  
<sup>31</sup> Там само. – Спр. 2236. – Арк.84.  
<sup>32</sup> Там само. – Срк.85.  
<sup>33</sup> Там само. – Спр. 2237. – Арк. 105–106.  
<sup>34</sup> Там само. – Арк. 106.  
<sup>35</sup> Там само. – Арк. 107.  
<sup>36</sup> Там само. – Арк. 133–136.